

*О.В. МОРОЗ, доктор економічних наук, професор, директор
Навчально- наукового інституту
Вінницького національного аграрного університету
В.М. СЕМЦОВ, кандидат економічних наук, доцент
Вінницький національний технічний університет*

Тіньова економіка: структура, зміст та особливості функціонування

Постановка проблеми. Забезпечення сталого розвитку економіки традиційно є однією з основних задач державного регулювання. При цьому в усьому світі значення фактора тіньової економіки об'єктивно актуалізується, що вимагає адекватного розуміння особливостей функціонування цього явища. Слід підкреслити, що розроблення ефективної системи контролю та/або боротьби з тіньовим сектором економіки як окремого комплексу управлінських заходів потребує певної логічної простоти та низьких витрат на регулювання, а також об'єктивного врахування особливостей формування ринкових відносин у кожній країні.

Нині важко встановити межі розповсюдження тіньових процесів як у вітчизняній економіці, так і в світі. При цьому зовсім неочевидно, як та які форми нелегальної економіки можна використовувати з метою удосконалення системи державного регулювання економіки й раціонального розв'язання комплексу соціально-економічних проблем у державі. Визначення ж "детонаторів" тіньової економіки здійснюється низькими темпами, а тому значно відстає від вимог часу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемами тіньової економіки займалися такі науковці В. І. Авдійський [1], О. О. Бренделева [2], В. В. Криворотов [3], Ю. В. Латов [4], В. О. Мандибура [5] та ін. Разом із тим очевидно, що практичні потре-

би у забезпеченні економічної безпеки значно випереджають рівень інформації про закономірності вітчизняного господарювання. Саме тому потребує оцінки система нелегальної економіки. Без проведення комплексних досліджень тіньових економічних відносин не можливо сформулювати принципи раціональної системи інститутів (норм, правил тощо) забезпечення безпеки з метою боротьби та/або локалізації тіньових процесів.

Мета статті – визначити основні типи тіньової економіки та обґрунтувати пропозиції щодо удосконалення системи боротьби з цим явищем в Україні.

Виклад основних результатів дослідження. Нині науковці навіть не можуть дійти згоди, щодо класифікації тіньової економіки [1, с. 9–15; 2, с. 168–177; 3, с. 263–274; 4, с. 14–17; 5, с. 8–14]. Чітких критеріїв градації цього різновиду економіки немає. Класифікація відбувається найчастіше на основі використання інституційних критеріїв. У цьому зв'язку важко не погодитися з ученими В.І. Авдійським та В.О. Дадалко, які зазначають, що "будь-яка діяльність у сфері тіньової економіки є злочинною, але не кожна підпадає під норми чинного законодавства. Так, межі поняття "економічний злочин" через його умовність взагалі дуже важко визначити в чіткому кримінально-правовому сенсі" [1, с. 11].

Неузгодженість класифікації складових тіньової економіки зумовила нас запропонувати типологію, яка включає наступні основні елементи: 1) невраховану економіку

(тобто таку економіку, яка, як правило, оминає законодавчо встановлені правила щодо податків, виробництва товарів, послуг та ін.); 2) фіктивну економіку (цей вид передбачає крадіжки, махінації, шахрайство й ін.); 3) нелегальну (підпільну) економіку (в основі якої лежить незаконна діяльність, виробництво товарів, робіт, послуг та ін.).

Проведений емпіричний аналіз показав, що саме цей поділ є найбільш адекватний

вимогам часу. Необхідно відзначити, що невраховані процеси в економіці народжуються, як правило, практикою господарювання і є відображенням недосконалості (дисфункцій) останнього. Типовими є випадки, коли підприємства використовують у своїй діяльності "неспостережувані процеси". Особливо яскраво це можна спостерігати в аграрному секторі економіки (рис. 1).

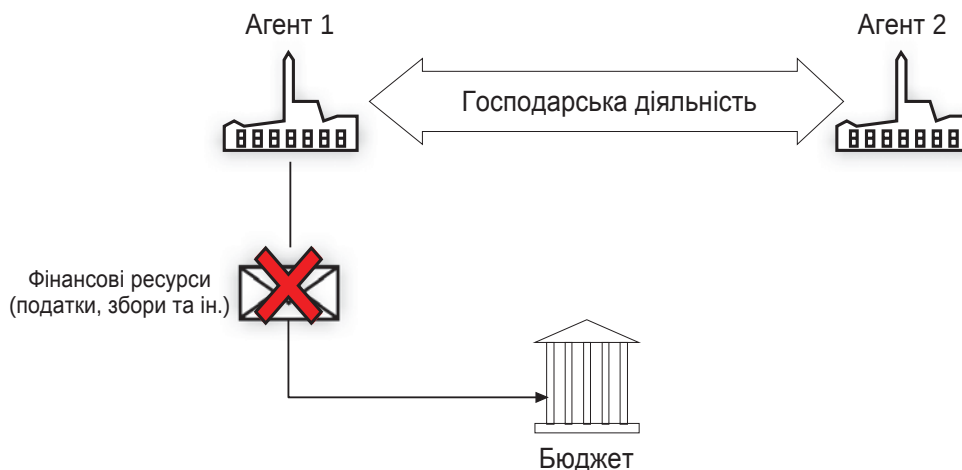

Рис. 1. Принципова схема неврахованої економіки

Джерело : Власні дослідження.

Наприклад, подібну модель поведінки можна було спостерігати в діяльності ПП "Серебрійське" (с. Серебрія, Могилів-Подільський район, Вінницька область), яке у 2008-2011 роках вирощувало сільськогосподарську продукцію на земельних ділянках, частина з яких була без належної державної реєстрації. Продукцію ж реалізовували переробному підприємству ВАТ "Могилів-Подільський консервний завод". Отож, користуючись спеціальним режимом оподаткування з ПДВ, підприємство ПП "Серебрійське" цілком законно залишило у своєму розпорядженні ресурси в сумі більше 2,5 млн грн, причому частина цих грошей у вигляді ПДВ, що близько 130 тис. грн з реалізації продукції, вирощеної на ділянках, договори оренди яких були неналежно оформлені.

Зазначимо, що переваги використання сучасних схем мінімізації оподаткування є очевидними, оскільки власники та /або вищий менеджмент мають можливість ухилятися від сплати податків без суттєвих ризиків. Відповідальність у цьому випадку є мініма-

льною і залежить значною мірою від трактування вітчизняного законодавства. Разом із тим неважко помітити, що подібні схеми серйозно порушують суспільно встановлені інституційні правила (добросовісна конкуренція, соціальна відповідальність та ін.).

Слід мати на увазі, що значна частина сільськогосподарських підприємств взагалі не переймається розробкою та/або використанням складних завуальованих схем тіньової економіки, а просто зухвало ухиляються від сплати конкретних податків. Як правило, це стосується таких бюджетоутворювальних надходжень, як податок із доходів фізичних осіб, податок на додану вартість, акцизний податок й ін. Наприклад, СТОВ "Обрій" (с. Писарівка, Калинівський район, Вінницька область) у 2004-2005 роках ухилилося від сплати податку з доходів фізичних осіб на суму близько 350 тис. грн. Але в 2009 році органи влади довели вину вищого менеджменту, який був покараний у вигляді штрафу на суму майже 8 тис. грн.

Органи влади останніми роками внесенням відповідних змін до законодавства [6]

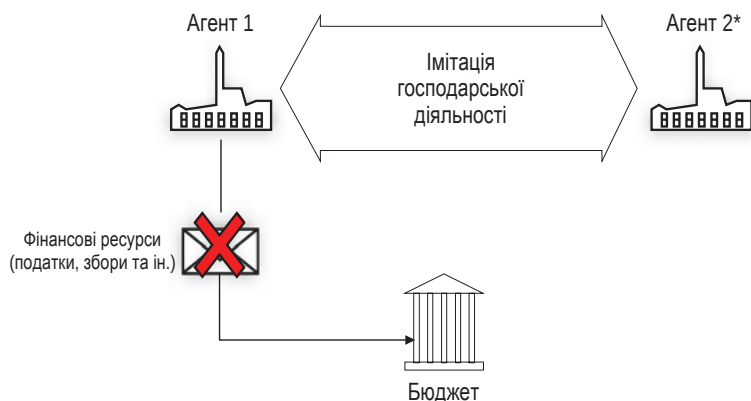
збільшили розміри штрафів за економічні злочини. Однак не має сумнівів, що відповідальність за економічні злочини згідно з вітчизняним законодавством є надзвичайно "м'якою".

Відзначимо, що напруження несплат надзвичайно активно простежується саме на сільських територіях, причому ухиляються як складні інтегровані підприємства-гіганти, так і умовно простіші форми підприємництва. Наприклад, службові особи фермерського господарства "Жмеринська зернова компанія" (с. Станіславчик, Жмеринський район, Вінницька область), основний вид діяльності якого – сільськогосподарське виробництво, в період з 2006-2009 років шляхом подання недостовірної інформації занизили податкові зобов'язання та ухилилися від сплати податків на загальну суму близько

980 тис. грн. Отже, саме вибір суб'єктами господарювання стратегії несплати коштів до бюджетів різних рівнів зумовлює пошук механізмів, здатних примусити бізнес "грати" за правилами, встановленими владою.

Не доводиться сумніватися, що важливу роль у тіньовій економіці відіграє саме фіктивний сегмент економіки. Емпіричний аналіз діяльності підприємств та/або організацій Вінницької області показав, що існує два основних типи схем (способів) прояву фіктивної економіки. Це: 1) схема – "агент-примара"; 2) схема – "продукція-примара". Проте встановити який саме тип схем є домінуючим в економіці, важко із причин відсутності необхідної інформації.

Механізм використання схеми – "агент-примара" може бути представлений у такому вигляді (рис. 2).

* – фіктивний суб'єкт господарювання.

Рис. 2. Принципова схема фіктивної економіки ("агент-примара")

Джерело: Власні дослідження.

Важливо відзначити, що ця схема універсальна. Форма власності підприємства-ініціатора тіньових процесів (**Агент 1**) є не принциповою, тобто вона може бути як державна, так і приватна. Наприклад, досить схожу схему можна було спостерігати у діяльності Державного підприємства "Тростянецький спиртовий завод" (смт Тростянець, Тростянецький район, Вінницька область) та ПП "Вояж-Восток-08" (м. Луганськ), яка мала ознаки фіктивності. Так, у період 2006-2011 років ДП "Тростянецький спиртовий завод" ухилилося від сплати податків до бюджету, а саме податку на прибуток у сумі близько 220 тис. грн, та податку на додану вартість майже 180 тис. грн.

Іншим, досить схожим, прикладом реалізації цієї схеми може бути діяльність посадових осіб ВАТ "Тульчинський хлібокомбінат", які у 2008-2009 роках шляхом імітування фінансово-господарських взаємовідносин із такими підприємствами, як ТОВ "Геотекс" (м. Київ), ТОВ "Атмарком" (м. Київ), ПП "Євробудсервіс" (м. Луганськ), МПП "Сервісбуд" (м. Луганськ) та інших суб'єктів господарювання, що мали ознаки фіктивності, ухилилися від сплати податків до бюджету на суму близько 2,4 млн грн.

Переваги використання схеми "агент-примара" у тому, що вона потребує мінімальних фінансових витрат, у той же час дає змогу одержати суттєві прибутки. Ця схема займає

особливе місце у тіньовій економіці та досить поширена у вітчизняному АПК.

Складність використання схем – "продукція-примара" (рис. 3 а, 3 б) зумовлена передусім тим, що в основі фіктивних операцій лежать імпліцитні угоди (контракти),

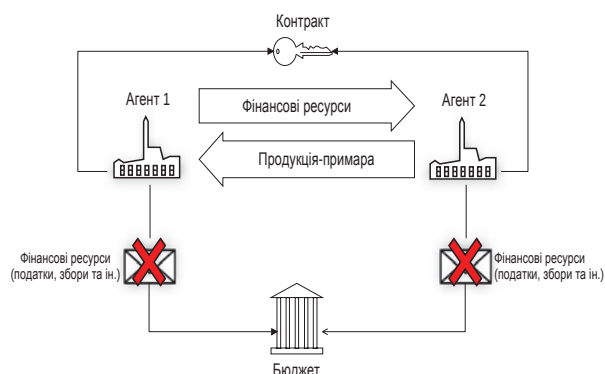

Рис. 3 а. Принципова схема фіктивної економіки ("продукція-примара")

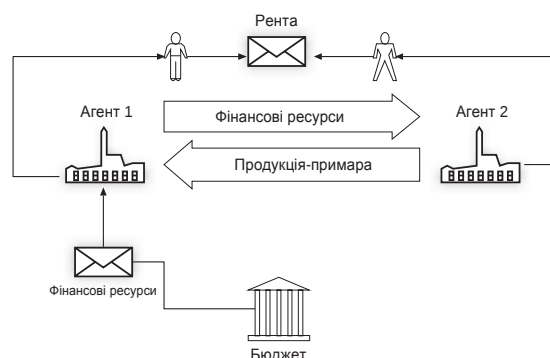
Джерело: Власні дослідження.

Досить схожу схему можна було спостерігати в діяльності посадової особи сільськогосподарського підприємства СВАО "Жорнище" (с. Жорнище, Іллінецький район, Вінницька область), яка без відома засновників провела у 2009 році безтоварну фінансову операцію щодо реалізації яблук ТОВ "Антарес Р" (м. Київ). У результаті цієї угоди (контракту) на розрахунковий рахунок підприємства було перераховано близько 550 тис. грн., які в подальшому легалізували здійсненням відповідних фінансових операцій, а саме – були перераховані ТОВ "Автостіль" (м. Дніпропетровськ) за нібито одержані засоби захисту рослин від хвороб і шкідників.

Особливо небезпечними у тіньовій економіці є фіктивні угоди, в результаті реалізації яких ренту намагаються одержати не приватні фірми, а посадові особи бюджетних установ та/або державних підприємств (рис. 3 б).

Наприклад, подібну схему можна було спостерігати в діяльності Самгородоцької спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату (с. Самгородок, Козятинський район, Вінницька область), коли при закупівлі паливно-мастильних матеріалів у суб'єкта підприємницької діяльності посадові особи школи-інтернату у 2010 році незаконно пере-

виявлення яких на практиці є надзвичайно важким завданням. Також досить часто суб'єкти господарювання замість "продукції-примари" використовують "роботи-примари", "послуги-примари", що майже неможливо контролювати органам влади.

Примітки: – посадова особа бюджетної установи; – посадова особа суб'єкта господарювання.

Рис. 3 б. Принципова схема фіктивної економіки ("продукція-примара")

Джерело: Власні дослідження.

рахували йому близько 25 тис. грн. Слід сказати, що контракти між бюджетними установами (державними підприємствами) та бізнесом досить часто дають можливість шахраям одержувати колосальні тіньові прибутки. При цьому очевидним є те, що найкраще ці схеми (фікції) можна проводити ущемленням інтересів найбільш незахищених верств населення (діти, інваліди, пенсіонери, селяни й ін.). Основна перевага цієї схеми полягає у складності доведення зловживань.

Значні економічні втрати, зумовлені тіньовими процесами, з давніх часів призводили до певних обмежень стосовно потенційно небезпечних (виробництво зброї, наркотичних засобів тощо) та особливих (спирт, горілка, тютюн й ін.) видів діяльності, оскільки саме вони здатні найбільше впливати на основи державотворення. Тому функціонування підпільної економіки потребує особливої уваги та контролю з боку державної влади. В основі підпільної економіки лежить одержання прибутків за незаконне виробництво продукції, виконання робіт, послуг тощо (рис. 4).

Щоб зрозуміти сутність підпільних процесів, варто розглянути один із численних прикладів виготовлення та реалізації підпільної продукції в АПК. Так, подібну схему можна було спостерігати в діяльності Дер-

жавного підприємства "Гайсинський спиртовий завод" (м. Гайсин, Вінницька область), яке в 2010-2011 роках незаконно виготовляло, зберігало й збувало спиртовмісні рідини (компонент моторного пального альтернативного). Зазначимо, що цей компонент продавався переважно підприємствам з інших регіонів (наприклад, ПП "Інтеркрайт" (м. Херсон), ТОВ "Європетроліум" (Київсь-

ка обл.), МП "Руно" (Львівська обл.), ПСП "Мелекс" (м. Хмельницький) та ін.). Отож протягом цих років службовими особами ДП "Гайсинський спиртовий завод" було реалізовано близько 830 тис. дал спиртовмісної рідини. Як наслідок, орієнтовна сума несплаченого акцизного податку становила близько 340 млн грн.

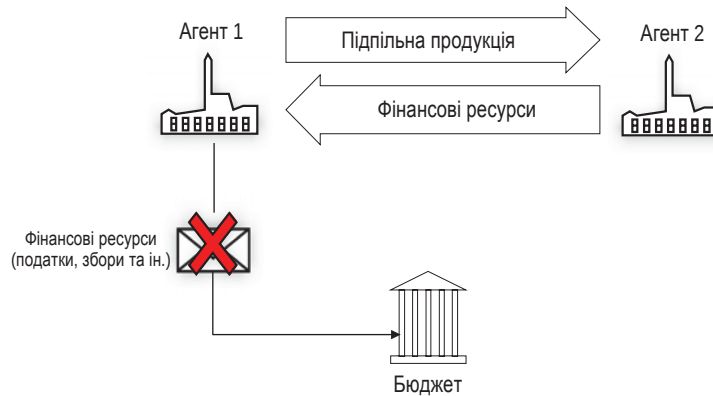

Рис. 4. Принципова схема підпільної економіки

Джерело: Власні дослідження.

Саме на територіях (міста, райони), де функціонують державні підприємства виробництва спирту, найбільше випадків підпільної діяльності виробництва горілки (сурогату). Так, у сільськогосподарському підприємстві ПРАТ "Гайсинське племпідприємство" (м. Гайсин, Вінницька область) у травні 2012 року було викрито підпільний цех із виготовлення фальсифікованої алкогольної продукції. Сировину та обладнання для масового виробництва алкогольних напоїв вилучено органами влади.

Концентрація підпільного виробництва продукції на територіях офіційного виробництва зумовлена низькими витратами тіньових діяльців (транспортні, трансакційні й ін.). Вважаємо, що саме на цих територіях необхідно посилити контроль за діяльністю підприємств, що виготовляють специфічні види продукції.

Іншим досить схожим прикладом схеми підпільної економіки може бути виявлена органами влади у 2010 році приватна підпільна друкарня (ТОВ "Нілан-ЛТД", яка орендувала приміщення на території Вінницької обласної психіатричної лікарні № 2 (с. Березин, Вінницький район, Вінницька область). Зазначимо, що пряме або непряме використання бюджетних установ у тіньовій

економіці на практиці дає учасникам економічних відносин додаткові можливості (економія ресурсів, спрощення процедур проведення тіньових операцій тощо). Наприклад, у вищезазначеному випадку підпільна друкарня потенційно могла одержувати якісну охорону свого майна (обладнання, документації та ін.) за державний кошт, оскільки всі психікарні є режимними об'єктами, а відтак, як правило, охороняються державними правоохоронними структурами.

На нашу думку, органи влади мають проводити постійну аналітичну роботу в напрямі виявлення учасників підпільних економічних взаємовідносин і детально розбиратися в причинах тіньових процесів.

Вважаємо помилковим підхід, який передбачає, що основні проблеми та причини тіньових процесів (ухилення, несплата й ін.) криються лише в суб'єктах господарювання, тим самим виключаючи недоліки діючої системи державного регулювання економіки. Безперечно, ми ніякою мірою не намагаємося виправдати фіктивні операції, умисне і заздалегідь сплановане ухилення від сплати коштів до бюджету та ін. Разом із тим вважаємо, що не приділяти достатньої уваги діяльності органів державної влади як потен-

ційно провокуючого фактора до тіньової економічної діяльності буде необачним.

Наприклад, розглянемо підпільну економіку з іншого боку. Так, ДП "Гайсинський спиртовий завод" підпільно виготовляло продукцію, яка за великим рахунком не є суспільно небезпечною (зброя, наркотики тощо). Проте парадоксом є те, що конфлікт інтересів між представниками влади й державним підприємством значною мірою був зумовлений відсутністю чітких регуляцій (або інститутів). Можливо в умовах дефіциту фінансових ресурсів, наявності заборгованості із заробітної плати працівникам [7] ущемлене державне підприємство й обрало стратегію ухилення від сплати податків. Безперечно, які б не були мотиви та бажання вищого менеджменту, несплата податків є неприпустимою, оскільки це підриває основи функціонування державної фінансової системи країни [8]. Разом із тим задамося питанням – яким чином державне підприємство, одне з найбільших у районі, могло два роки безкарно проводити політику ухилення від сплати податків?

Отже, відсутність чітких "правил гри" між державними агентами створює перешкоди максимізації загальної вартості у суспільстві. Врешті-решт неконструктивна модель поведінки влади спричиняє значні витрати ресурсів. При цьому у випадку з ДП "Гайсинський спиртовий завод" витрати несуть усі учасники деструктивного конфлікту (влада, вищий менеджмент державного підприємства, працівники, а це станом на 2012 р. більше 100 осіб, та ін.), але найбільше втрачає соціум. Адже органи влади утримуються за рахунок бюджетних коштів, які формуються за рахунок платників податків, зборів тощо. Отже, фактори зародження тіньових процесів в економіці надзвичайно складні й суперечливі.

Комплекс соціально-економічних проблем, зумовлений функціонуванням тіньової економіки, доводить, що необхідно здійснювати пильний та реальний контроль за агентами ринку, причому нині немає значення форма власності. Потрібно запровадити спеціальний моніторинг потенційних ризикованих підприємств. Проте на все це

необхідні значні фінансові ресурси, тому дане питання залишається відкритим.

На нашу думку, щоб оцінити ефективність функціонування системи боротьби з тіньовою економікою, необхідно дати відповіді на такі питання: 1) наскільки доцільним є запровадження тих чи інших інструментів боротьби; 2) чи забезпечують діючі інструменти економічну безпеку.

Система боротьби з тіньовою економікою, яка ґрунтується на формальному та жорсткому апіорному регламентуванні правил і норм (законодавства), неминуче (досить часто) призводить до ірраціональних рішень та витрат ресурсів. Тіньові процеси не відбуваються стихійно, а завжди управляються (координуються) учасниками діяльності.

Основними факторами, що зумовлюють виникнення тіньових процесів в економіці, є: 1) бажання бізнесу шляхом використання опортуністичної моделі поведінки (імпульс – недосконале й лояльне законодавство) здійснити максимізацію загальної вартості; 2) прагнення окремих представників влади (або керівників бюджетних установ) одержати ренту (імпульс – надмірна зарегульованість економіки). Слід сказати, що нині діюча система боротьби з тіньовою економікою направлена значною мірою на боротьбу із зовнішніми факторами (бізнесом), аніж внутрішніми (представники влади). Вважаємо, що з метою упередження "ефекту геміопії" (тобто, коли очі бачать наполовину) влада повинна тісно співпрацювати з бізнесом і вчасно реагувати на вмотивовані вимоги бізнесу щодо функціонування (зміни) регуляцій, а інакше буде порушена логічна система регулювання.

Висновки. Емпіричний аналіз тіньових процесів показав, що ідеологія державного регулювання економіки потребує коригування. Система інститутів (норми, правила, законодавство), що передбачає захист від тіньової економіки, досить часто не узгоджуються між собою, а тому не лише не дають бажаних результатів, але й створюють додаткові перешкоди учасникам економічних відносин. Разом із тим недооцінка та/або нерозуміння рівня небезпеки, які приховує в собі тіньова економіка, на прак-

тиці може призвести до загострення соціально-економічних проблем.

Діюча система протидії тіньовій економіці не гарантує забезпечення безпеки державі. Найбільшим її недоліком є те, що вона значною мірою не враховує специфіку окремих галузей економіки, наприклад, аграрного сектору. Вважаємо, що владі не потрібно намагатися провести всеосяжну регламентацію заходів щодо боротьби з тіньовою економікою, а запроваджувати їх у міру необхідності, оскільки цілком очевидно, що нині неможливо створити універсальний рецепт протидії тіньовим процесам,

Водночас причини неуспіху влади мають як об'єктивний (відсутність інформації про тіньові процеси), так і цілком суб'єктивний (недосконалість організаційної системи) характер. Система боротьби з тіньовими явищами в економіці повинна бути заснована на принципах, що виключають або при наймні зменшують можливість опортуністичної моделі поведінки як із боку держави, так і бізнесу. При цьому доцільно посилити кримінальну відповідальність за економічні злочини. В іншому випадку, всі заходи влади, направлені на боротьбу з тіньовою економікою, будуть схожі на прокрустове ложе або економічний волюнтаризм.

Список використаних джерел

1. Авдийский В.И. Теневая экономика и экономическая безопасность государства: учеб. пособие / В. И. Авдийский, В. А. Дадалко. – 2-е изд., доп. – М.: Альфа-М: Инфра-М, 2010. – 496 с.
2. Бренделева Е. А. Неинституциональная экономическая теория : учеб. пособие / Е. А. Бренделева. – М.: Дело и Сервис, 2006. – 352 с.
3. Криворотов В. В. Экономическая безопасность государства и регионов : учеб. пособие / В. В. Криворотов, А. В. Калина, Н. Д. Эриашвили. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2011. – 352 с.
4. Латов Ю. В. Теневая экономика: учеб. пособие для вузов / Ю. В. Латов, С. Н. Ковалев; под ред.: В. Я. Кикотя, Г. М. Казиахмедова. – М.: Норма, 2006. – 336 с.
5. Мандибура В. О. "Тіньова" економіка України та напрями законодавчої стратегії її обмеження: наук. вид. / В. Мандибура. – К.: Парламентське вид-во, 1998. – 136 с.
6. Україна. Закони. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності: Закон... від 15.11.2011 р. № 4025-VI [Електронний ресурс]: Офіц. сайт Верхов. Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4025-17/page>.
7. Інформація про вступ працівників ДП "Гайсинський спиртовий завод" у колективний трудовий спір [Електронний ресурс]: Офіц. сайт Вінницької обласної Державної адміністрації від 20.08.2012 р. – Режим доступу : http://www.vin.gov.ua/web/vinoda.nsf/web_alldocs/DocXCHKE.
8. Schneider F. The Shadow Economy: An International Survey / Schneider F., Enste D. – Cambridge University Press, 2003. – 238 p.

Стаття надійшла до редакції 26.12.2012 р.

*

УДК 658.8:338.432

**Л.В. РОМАНОВА, доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри маркетингу Інституту міжнародної економіки, фінансів
та інформаційних технологій Міжнародної академії управління персоналом**

До проблеми формування сучасної моделі маркетингу в Україні

Постановка проблеми. Під впливом трансформації світових економічних процесів відбуваються кардинальні зміни в управлінні та маркетингу. Останній із рядової фу-

нкції перетворюється на головну інтегруючу і займає лідируюче положення в управлінській ієрархії, а місце традиційного менеджменту займає маркетингове управління. Саме маркетинг за рахунок формування ринків підприємства (держави), налагодження

© Л.В. Романова, 2013